

УДК 159.923.2

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ДІТЕЙ-СИРИТ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ В ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

Стельмашук Х.Р., асистент
кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті подається теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми самоствавлення та міжособистісної взаємодії у дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу. Здійснено порівняльний аналіз показників самоствавлення та типів міжособистісної взаємодії у дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітей із повних сімей. Детально проаналізовано особливості самоствавлення дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу.

Ключові слова: самоствавлення, дитина-сирота, тип міжособистісної взаємодії, самооцінка, Я-концепція, депривація.

В статті представлений теоретичний аналіз наукової літератури по проблемі самоотношения и межличностного взаимодействия у детей-сирот, воспитывающихся в учреждениях интернатного типа. Осуществлен сравнительный анализ показателей самоотношения и типов межличностного взаимодействия у детей-сирот, воспитывающихся в учреждениях интернатного типа и детей из полных семей. Детально проанализированы особенности самоотношения детей-сирот, воспитывающихся в учреждениях интернатного типа.

Ключевые слова: самоотношение, ребенок-сирота, тип межличностного взаимодействия, самооценка, Я-концепция, депривация.

Stelmashchuk K.R. FEATURES OF SELF-RELATIONSHIP AND INTERPERSONAL INTERACTION BETWEEN ORPHANS WHO ARE RAISED IN RESIDENTIAL CARE FACILITIES

The article represents a theoretical analysis of scientific literature on the problem of orphan's self-esteem and their interpersonal interaction. Analysis includes orphaned children educated in orphanage. A comparative analysis of self-esteem indicators and interpersonal interaction types of orphans and children brought up in full families was carried out. The peculiarities of self-esteem of orphaned children raised in orphanages were precisely analyzed.

Key words: self-esteem, orphaned child, type of interpersonal interaction, self-esteem, self-concept, deprivation.

Постановка проблеми. Психічний і особистісний розвиток дітей-сирит має специфічний характер, адже особливості розвитку визначаються в тому числі й тими умовами, в яких живе дитина. Найбільший відбиток накладає психічна депривація і відсутність близької дорослої людини в ранньому дитинстві та в даний час, яка б беззастережно приймала і любила. Не варто забувати, що ці діти пережили втрату сім'ї, мали різний індивідуальний досвід, постійно знаходяться в напрузі й очікуванні повторення ситуації, а це призводить до виникнення різноманітних порушень в розвитку та функціонуванні особистості.

Батьківська деривація, яку зазнали діти, гальмує перебіг особистісного становлення, ускладнює процес позитивного самоствавлення, прийняття себе та позначається на формуванні «Я»-концепції, при цьому знижує рівень стресостійкості і виступає стресогенним чинником. Отже, вивчення самоствавлення дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу, є необхідним у зв'язку із їх подальшою соціалізацією,

вихованням, навчанням, міжособистісною взаємодією, адаптацією до соціального оточення.

Власне тому самоствавлення дітей-сирит набуває окремого наукового статусу, насамперед, через деструктивний вплив на всю систему соціально-психологічної взаємодії дітей. Саме це зумовлює актуальність питання самоствавлення та особливостей міжособистісної взаємодії дітей-сирит, що виховуються в закладах інтернатного типу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема «самоствавлення» не є новою в психологічній науці, проте в розумінні цього особистісного утворення у дітей ще недостатньо розроблена. Теоретичний розробці питання самоствавлення присвячені наукові праці таких вчених: Б. Братуся, Є. Волкової, Л. Гозмана, Д. Дубровського, С. Пантелєєва, А. Петровського, М. Сарджвеладзе, В. Століна, Н. Іванової, Є. Казакової, Т. Горобець, К. Роджерса, І. Кона, У. Джемса, С. Куперсміта, М. Розенберга, Л. Уелса, Дж. Марвелла та інших.

У дитячій психології є відомості про виникнення і механізми формування самоставлення в ранньому та дошкільному віці (А. Запорожець, А. Кошелева, М. Лісіна, О. Нікольська, Є. Смірнова, Р. Шакуров та ін.). Особливості самоставлення дітей-сиріт безпосередньо впливають і на їхню сферу міжособистісних відносин, що охоплює практично весь діапазон існування людини. Можна стверджувати, що людина, навіть будучи повністю на самоті, продовжує опиратися в своїх діях і думках на свої уявлення про оцінки, які є значущими для інших. Вивченням міжособистісних відносин займалися такі вчені: Б. Ананьєв, О. Бодальов, М. Лісіна, А. Петровський, Н. Білопольська, Е. Вінникова, Г.В. Грібанова, Р. Тригер, Л. Гозман, Я. Коломенський, В. Кисловська, А. Копилова та інші.

Постановка завдання. Завданням статті є виявлення відмінностей у самоставленні та типах міжособистісної взаємодії у дітей-сиріт, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітей із повних сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. У даному дослідженні були використані такі методики: Експрес-діагностика рівня самооцінки, Опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантелеев), Дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі).

Загалом у дослідженні взяли участь 218 осіб. До експериментальної групи (діти-сироти, що виховуються в закладі інтернатного типу) увійшло 123 особи,

до другої – контрольної (дітей із повних (кровних) сімей) – 95 осіб, віком 11-16 років, середній вік 14 років.

За результатами порівняльного аналізу (t-test Стьюдента) виявлено такі статистично значимі відмінні між даними досліджуваними групами (див. Рис.1.).

Порівняльний аналіз дав можливість бачити статистично значущі відмінності, які виявлені за шкалою «самооцінка» та за шкалами методики на визначення самоставлення С. Пантелева: «глобальне самоставлення», «очікуване ставлення від інших», «ставлення інших», «самоприйняття» та «самоінтереси». За шкалами методик на визначення самоставлення та самооцінки, діти-сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу характеризуються нижчими показниками у порівнянні з сімейними дітьми. А це дає підстави зробити висновок про ворожість, неприйняття свого Я, конфліктність по відношенню до себе, відсутність очікувань позитивного ставлення до себе від оточуючих та невпевненість в можливості контролювати своє життя. І як результат – відсутність інтересу до власних почуттів, думок, свого внутрішнього світу, невпевненості в тому, що можна бути комусь цікавим. На протидію, домінує готовність до самозвинувачення, відсутність психологічної самостійності, страх саморозкриття та поверхове відношення до життя.

Отже, внутрішні конфлікти, сумніви, незгода з собою протікають на фоні загаль-

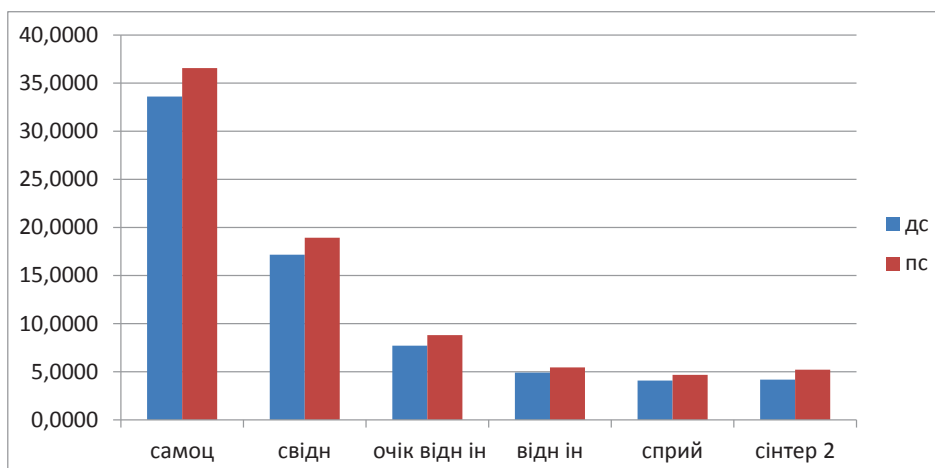

Рис. 1. Статистично значущі відмінності між дітьми-сиротами, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітьми із повних сімей за показниками самоставлення

*Примітка: «дс» - діти-сироти, що виховуються в закладі інтернатного типу; «пс» - діти із повних (кровних) сімей; «самоц» - рівень самооцінки; «свідн» - самоставлення; «очік відн ін» - очікуване відношення від інших; «відн ін» - відношення інших; «сприй» - самоприйняття; «синтер» - самоінтереси

ного емоційно-негативного самоствалення, що призводить до замкненості, почуття безвиході, схильності до звинувачення у всіх нещастях самих себе. Загалом, діти-сироти не готові приймати себе такими, якими вони є. Вони конформні, схильні піддаватися тиску оточення і в той же час відрізняються відсутністю бажаності свого Я.

Це пояснюється тим, що, починаючи з самого раннього віку, розвиток всіх аспектів «Я» (уявлення про себе, ставлення до себе, образ «Я», самооцінка) у дітей-сиріт розвивається своєрідно. Адже дитину, яка росте в сім'ї, приймають, люблять незалежно від оцінок (як оточуючих людей, так і від її власних). Наприклад, дитина може досить низько оцінювати свій характер, успіхи в тій чи іншій галузі, але при цьому любити себе («Я погано навчаюсь, але мене все одно люблять»). Виникнення такої системи, на думку М. Лісіної, є результатом засвоєння дитиною двох різних рівнів ставлення до себе з боку дорослих, перш за все батьків, починаючи з самих ранніх стадій онтогенезу: батьки, з одного боку, люблять її незалежно від її реальної поведінки, властивостей характеру, а з іншого боку, об'єктивно оцінюють – добре це чи погано – якою вона є в різних конкретних ситуаціях. Загалом, дітям із сімей властива дружелюбність та поблажливість по відношенню до себе, свого Я, відчуття симпатії та прийняття себе [5, с.12-13].

Дитина-сирота оцінює себе, але емоційне ставлення до себе – любов чи навіть нелюбов – у неї практично не виражена. Оскільки вона позбавлена першого з цих рівнів – безумовної любові, тому для неї характерне просте, одномірне, нерозчленоване ставлення до себе, яке зводиться лише до оцінки, по суті, повторює оцінку оточуючих. Іноді це звучить майже в парадоксальній формі, коли у відповідь на прохання написати: «Яким я здаюся собі» дитина-сирота пише: «Мій вихователь каже, що я дуже поганий, завжди встаю пізно, не дуже розумний» [9, с. 32-34].

До того ж, фрустрація потреби в батьківській любові зумовлює у дитини почуття невпевненості в собі, яке призводить до неповноцінного формування уявлення про себе або ж, взагалі, до заперечення образу себе, що згодом стає стійкою характеристикою особистості вихованця дитячого будинку.

Найважливіше, що у таких дітей виникає відчуття занедбаності, відкинутості, яке призводить до напруженості та недовіри до людей і, як підсумок, до реального неприйняття себе і оточуючих. В ході подальших взаємин з оточуючими нега-

тивне ставлення до себе посилюється. Власне, недолік безумовної любові (любові не за щось, а просто тому, що дитина) і є причиною формування негативного «Образу себе». М. Лісіна відзначала, що часто джерело спотворень і відхилень в самостваленні дитини-сироти криється в її несприятливих взаєминах з дорослими, зокрема, в незбалансованій системі заохочень і покарань [5, с. 27].

У дітей-сиріт переважають суб'єктивні характеристики, що пояснюється браком соціальних груп, до яких залучені діти, що позначається на структурі системи «Я»-образів. Тобто, не об'єктивні життєві позиції визначають складові «Я», а особистісні характеристики складають систему самоідентифікації дітей, які перебувають в умовах соціальної депривації.

Соціальна депривація означає порушення взаємодії індивідуума з середовищем, тобто неможливість реалізувати себе в конкретних мікросоціальних умовах, виявити свою позитивну роль, що відповідає можливостям, а результатом цього стає ізоляція, позбавлення або втрата основної потреби в повноцінному розвитку та самореалізації [4, с. 54-56]. Такий стан може призвести до психологічного стресу, який посилюється в ситуаціях загрози, небезпеки.

Спілкування з однолітками, порівняння себе з іншими, інтерес до власної особистості, своїх здібностей, можливостей зумовлюють важливість потреби дитини знайти і зайняти своє місце у товаристві ровесників, самоствалитись. А негативне самоствалення, на думку С. Куперсмита [11, с. 188-191], є джерелом різних труднощів у спілкуванні, оскільки людина з таким ставленням до себе заздалегідь упевнена в тому, що оточуючі погано до неї ставляться. Дітям важко з цим змиритися, тому проблема гідності, цінності свого «Я» майже повністю поглинає увагу, при цьому рівень активності дитини надмірно підвищується, що ускладнює вибір адекватного способу взаємодії і поведінка стає ригідною та неконтрольованою.

Результати за шкалою «Рівень самооцінки» виявились також нижчими у дітей-сиріт із закладів інтернатного типу.

І.С. Кон, А.М. Прихожан, М.Й. Боришевський, Є.І. Савонько та ін., відзначаючи значимість самооцінки, вказують, що її формування відбувається в діяльності й міжособистісній взаємодії, підкреслюють, що самооцінка визначає соціальну адаптацію особистості, й є регулятором поведінки та діяльності. А це, у свою чергу, впливає на рівень домагань та цілі, до яких прагне особистість. На рівень домагань також

впливає динаміка невдач і успіху на життєвому шляху та динаміка в конкретній діяльності. Адекватна самооцінка знаходиться в прямій залежності від рівня домагань.

Оцінюючи себе, свої можливості, дитина приймає до уваги рівень свого інтелекту та грані характеру, керованість емоційно-вольовими процесами та здатність викликати повагу у людей, власну зовнішність та авторитет у колективі, вміння та творчі прояви. Якщо дитина наділена непривабливою зовнішністю, фізичними вадами, є соціально неадекватною, вона постійно при взаємодії з соціумом відчуває негативні реакції оточуючих, які її супроводжують. Такий комплекс недооцінок або переоцінка власної особистості впродовж всього життя дитини заважає їй бути повноцінною особистістю.

Якщо в дитини стійка адекватна самооцінка, вона перебуває в умовах, які сприяють задоволенню її потреб у самоутвердженні, то моральна саморегуляція її поведінки проходить сама собою, непомітно. У дитини розвивається вміння керувати своїми емоціями, контролювати себе і організувати свою поведінку відповідно до умов життєдіяльності. В іншому випадку, якщо дитина потрапляє в умови, де постійно стикається з недооцінкою її можливостей, обмеженням самостійності, порушенням гідності з боку дорослих, то свої поведінкові реакції вона значно змінює. Умови можуть ставати руйнівним фактором саморегуляції,

знижувати рівень впевненості дитини в собі, зменшувати ініціативність і перетворювати її у виконавця влади іншого. Саморегуляція стає вузько-ситуативною, можливості дитини при цьому знижуються [1, с. 31-34].

У людей з низькою самооцінкою часто немає чіткого образу себе, свого-Я. Такі особи не знають точно, де їх слабкі, а де сильні сторони і сприймають себе дуже суперечливо, постійно сумніваються в собі, у своїх здібностях, панічно бояться невдачі, тому ставлять цілі свідомо нижче своїх можливостей. Вони схильні генералізувати (узагальнювати) свої слабкі сторони, що призводить до негативної самооцінки себе в цілому. Іноді це виливається у виражену самокритику аж до ненависті самих себе, а сумніви заважають їм досягати своїх цілей, відстоювати свої інтереси.

В умовах, коли самооцінка особистості не знаходить опори в соціумі (в першу чергу, у дорослого), коли оцінка дитини іншими постійно низька, весь час блокується реалізація однієї з фундаментальних потреб – потреби в повазі – розвивається різке відчуття особистісного дискомфорту. Дитина не може перебувати постійно в стані гострого дискомфорту і дистресу, не може не шукати виходу з ситуації, що склалася.

Ці діти хочуть успіху, але бояться і чекають невдачі. Тривога і страх невдачі відволікають їх від концентрації на завданні і тим

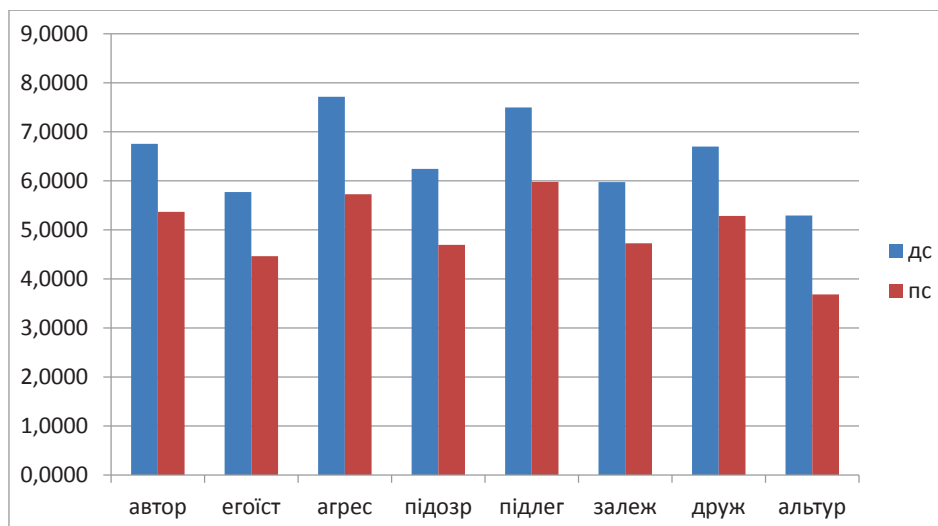

Рис. 2. Статистично значущі відмінності між дітьми-сиротами, що виховуються в закладах інтернатного типу та дітьми із повних сімей за типами міжособистісної взаємодії

*Примітка: «дс» – діти-сироти, що виховуються в закладі інтернатного типу; «пс» – діти із повних (кровних) сімей; «автор» – авторитарний тип; «егоїст» – егоїстичний тип; «агрес» – агресивний тип; «підозр» – підозрілий тип; «залеж» – залежний тип; «друж» – дружлюбний тип, «альтур» – альтруїстичний тип; «дом негат ем» – домінування негативних емоцій

самим вносять свій вклад в невдачу. У разі невдачі вони звинувачують себе «у всіх гріхах», їх самооцінка ще більше знижується, часом аж до відчуття повної своєї нікчемності. Вони більше уваги приділяють виправленню помилок, а не розвитку своїх сильних сторін. Необхідність пристосовуватися і заслужити схвальне ставлення до себе з боку дорослого, постійну турботу і безумовну любов призводять вихованця дитячого будинку до сталого конформізму, до формування у нього пасивного ставлення до життя, а це не дозволяє виробляти власні принципи, цінності та орієнтири.

Діти з високою самооцінкою оцінюють себе в цілому позитивно і переконані в тому, що вони подобаються іншим. В своїй поведінці і планах націлені в основному на те, чого хочуть досягти, і не концентруються на тому, чого не зможуть реалізувати. Причини своїх невдач такі діти вбачають у зовнішніх факторах, а не в самих собі, тим більше у не в своїх слабких сторонах, їх не лякають ризики та експерименти.

Цікавим є той факт, що результати нашого дослідження виявили статистичні відмінності між дітьми-сиротами та дітьми із повних сімей, за усіма шкалами методики Т. Лірі, яка вимірює тип ставлення до оточуючих. Проте, ми зупинимось на аналізі відмінностей лише за тими шкалами, у яких виявлена більша величина індексу, що свідчить про вагомість відповідної характерологічної тенденції. Зокрема, це: «Авторитарний тип» «Агресивний тип», «Підозріливий тип», «Покірний тип», «Залежний», «Дружелюбний» (див. Рис. 2.)

Отримані результати підтверджують те, що діти-сироти у всьому намагаються покладатися на себе, свою думку, не вміють приймати поради інших. Труднощі та проблеми, з якими вони стикаються, часто перекладають на інших. Це пояснюється тим, що у них не тільки не сформоване прагнення до самостійності, вміння самостійно організувати своє життя, а виділяється прямо протилежне – невміння самостійно діяти, визнання необхідності зовнішнього контролю над своєю поведінкою. Поведінка дітей-сиріт поза контролем дорослого часто відзначається незібраністю, неорганізованістю. В той же час для дітей, які виховуються в родині, більш притаманним є висловлення протесту проти надмірної постійної опіки і контролю.

У міжособистісній взаємодії діти-сироти орієнтовані на себе, прагнуть бути з усіма, але одночасно в стороні від усіх, схильні до суперництва; іноді жорсткі та ворожі по відношенню до оточуючих, агресивність може доходити аж до асоціаль-

ної поведінки. Така позиція та відчуженість по відношенню до ворожого і злого світу (як вони його часто сприймають через соціальну ізоляцію та негативний життєвий досвід) зумовлена ієрархічною побудовою міжособистісних стосунків в інтернаті – виграє завжди сильніший, і кожен повинен себе відстоювати сам. Хоча, з іншої сторони, у певних ситуаціях діти-сироти можуть проявляти зовсім протилежне ставлення до оточуючих – бути покірними, схильними до самоприниження, допускати догоджання, конформізм і все це заради того, щоб знайти опору і підтримку в кому-небудь більш сильному.

Діти-сироти живуть і постійно перебувають в групі з іншими дітьми, частіше – однолітками-сиротами. Л. Галігузова та М. Лісіна [3, с. 62] вказують, що головною умовою повноцінного розвитку спілкування з однолітками є задоволення потреби в спілкуванні з дорослим. Однак у спілкуванні з оточуючими впадає у вічі специфіка типів міжособистісної взаємодії дітей, що живуть в закладах інтернатного типу, яка проявляється в тому, що у спілкуванні домінує настирливість і сильна потреба в любові та увазі, тобто в стосунках з дорослими діти орієнтовані на прийняття і соціальне схвалення, прагнуть задовольнити всі свої вимоги, «бути хорошим» для всіх без урахування ситуації.

А дефіцитарний характер істинного спілкування дітей з дорослими в умовах закритої установи зумовлює виникнення відхилень в розвитку міжособистісної взаємодії з однолітками. Недарма підкріплено доведеннями, що, незважаючи на підвищену значимість однолітків, вихованці дитячого будинку менш успішні у вирішенні конфліктів в спілкуванні з ними, ніж «домашні» діти. Цікаво те, що у відповідях дітей-сиріт немає слова «друзі», мабуть, специфіка взаємодії з однолітками в умовах дитячого будинку не сприяє розвитку почуття усвідомлення цінності дружби. Їх агресивність, прагнення звинуватити оточуючих, невміння і небажання визнати свою провину, тобто, по суті, домінування захисних форм поведінки в конфліктних ситуаціях і, відповідно, нездатність конструктивно вирішити конфлікт [9, с. 77-80].

В спілкуванні з однолітками діти-сироти відчують значні труднощі, їх контакти носять короткочасний, здебільшого «діловий» характер. Необхідність адаптації до великого числа однолітків у дітей з дитячого будинку створює емоційне напруження, тривожність, посилення агресії, саме тому в них переважає домінування негативних емоцій.

Дослідження, проведене в Мпумаланга, в одній з африканських провінцій, з дітьми, більшість яких стали сиротами через смерть батьків від ВІЛ, присвячене проблемі психологічних травм у дітей-сиріт [2, с. 21]. За матеріалами цього дослідження, психологічна травма у дітей може виражатися у вигляді горя, депресії, печалі, гніву або провини. Горе переживається як страждання і сум, хоча часто є комбінацією емоцій афективних структур, до яких належать страх, почуття провини і гніву.

Сімейні діти легко вступають в контакт з іншими людьми, добре відчують ситуацію і вмюють до неї пристосовуватись, стійкі до зовнішніх впливів, схильні до ризикованих вчинків, свою комунікативну діяльність будують більш гнучко, враховуючи особливості поведінки дорослих. Вони не тільки чуйно реагують на увагу, але і тонко диференціюють похвалу й осуд в той час, як діти в будинках дитини слабо розрізняють відтінки в оцінках своїх дій дорослим.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, результати нашого дослідження продемонстрували, що занижена самооцінка, схильність до самообвинувачення та осуду, невпевненість у собі, очікування негативного ставлення від оточуючих, приписування своїх успіхів, досягнень зовнішніми обставинами у дітей-сиріт, в порівнянні із дітьми з повних сімей, нижча.

Натомість у цих дітей схильність до зневаги, ненависті до себе, яка часто призводить до того, що вони можуть самі себе карати та виносити самовироки, значно вища, що утруднює їх соціально-психологічну адаптацію, і накладає свій відбиток, передусім, на міжособистісні відносини. Ставлення до дорослих і однолітків дуже часто ґрунтуються на практичній корисності, що є показником поверхневих почуттів, морального утриманства, звички жити за вказівкою, відчуття своєї ущербності, «здатності не заглиблюватися в прихильності», і, як наслідок – зачерствілості, нечуйності, байдужості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акімова М.К. Динамика когнитивного и личностного развития детей-сирот / М.К. Акімова, С.В. Персиянцва // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / Отв. ред. Махнач А.В., Прихожан А.М., Толстых Н.Н. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.
2. Ветошкина С.А. Особенности эмоциональной сферы у детей сирот / С.А. Ветошкина // Электронный журнал «Современная зарубежная психология», 2015. – Том 4. – Вып. № 1. – С. 15-25.
3. Галигузова Л.Н. Становление потребности детей в общении со взрослым и сверстником / Л.Н. Галигузова, М.И. Лисина // Исслед. по пробл. возр. и пед. психологии / Под ред. М.И. Лисиной. – М., 1980. – С. 55-78.
4. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А.В. Гоголева. – 2-е изд. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд. НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.
5. Лисина М.И. Общение детей со взрослыми и сверстниками: общее и различное / М.И. Лисина // Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии. – М., 1980. – С. 3-32.
6. Махнач А.В. Психологические исследования проблем сиротства / А.В. Махнач, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / Отв. ред. Махнач А.В. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.
7. Пантеев С.Р. Методика исследования самоотношения / С.Р. Пантеев // Психодиагностическая серия: Вып. 7. – М. : Прогресс, 1993. – 74 с.
8. Пантеев С.Р. Строение самоотношения как эмоционально-оценочной системы / С.Р. Пантеев. – М. : Педагогика, 1988. – 238 с.
9. Прихожан А.М. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.
10. Холмогорова А.Б. Эмоциональная дезадаптация и интерперсональные отношения детей-сирот / А.Б. Холмогорова, С.В. Воликова, Н.С. Сафонова // Проблема сиротства в современной России: Психологический аспект / Отв. ред. Махнач А.В., Прихожан А.М., Толстых Н.Н. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. – 670 с.
11. Stanley Coopersmith. The antecedents of self-esteem. San Francisco: W. H. Freeman & Co., 1967 – p. 188–191.